

ІСТОРИЧНІ НАУКИ

УДК 94(477)343.3

Гулима О. П.,
підполковник, здобувач кафедри гуманітарних наук
загальновійськового факультету, Національна Академія
сухопутних військ ім. гетьмана Петра Сагайдачного
(Україна, Львів), gulyma_op@ukr.net

УКРАЇНСЬКО–КРИМСЬКОТАТАРСЬКІ ВЗАЄМИНИ ВІД ДОБИ ХМЕЛЬНИЧЧИНИ ДО ПРИПИНЕННЯ ІСНУВАННЯ КРИМСЬКОГО ХАНСТВА

Основну увагу приділено висвітленні військово–політичного, демографічного, економічного та культурно–побутового аспектів перебігу українсько–кримськотатарських взаємин у періоді від доби Хмельниччини і до приєднання Криму Російською імперією в 1783 році. Водночас наводяться й окремі історичні згадки, що проливають світло на тогочасний стан взаємин Москви та Кримського ханства та дають змогу простежити еволюцію цих взаємин. Аналізуються віхові події в розвитку тогочасних українсько–кримськотатарських взаємин, при цьому значна увага приділяється обставинам, що справляли дезінтегруючий вплив на розвиток взаємин українців та кримських татар у постхмельницьку добу. Крізь призму перебігу запорізько–татарських взаємин упродовж останніх десятиліть існування Кримського ханства висвітлено процес активізації експансіоністської політики Російської імперії щодо Січі та Кримського ханства.

Ключові слова: українсько–кримськотатарські взаємини, Кримське ханство, Військо Запорізьке, Московське царство, Олешківська Січ, Нова Січ, Прутський мир, Кючук–Кайнарджійський мирний договір, анексія Криму Російською імперією, Гіреї, туми, ногайські татари.

Незважаючи на те що перші сторінки історії українсько–кримськотатарських взаємин були вельми непростими, усе ж упродовж XVII століття намітилися тенденції зближення українців та кримських татар, передусім у військово–політичній сфері. Це, вочевидь, стало поштовхом для поглиблення такої взаємодії також і в інших сферах – навіть попри часту зміну в подальшому військово–політичних відносин. Поєднання результатів аналізу історичних розвідок, здійснених як дослідниками минулого, так і сучасності дозволить, як очікується, сформувати більш комплексний підхід до проблеми оцінювання українсько–кримськотатарських взаємин та глибше зрозуміти логіку їх перебігу в майбутні роки.

Мета статті полягає у тому, щоб крізь призму еволюції подій у військово–політичній сфері періоду від доби Хмельниччини і до анексії Криму Російською імперією в 1783 році простежити віхові події українсько–кримськотатарських взаємин того часу, які справили визначальний вплив на перебіг цих взаємин у майбутньому.

Питанням розвитку українсько–кримськотатарських взаємин періоду, про який ідеться, присвячено чимало наукових розвідок. Значний інтерес до наукової проблеми, що досліджується, простежується в працях В. Д. Смирнова, Л. Львова, М. С. Грушевського, В. О. Ключевского, А. Кримського. Водночас і сучасними дослідниками, зокрема, Я. Дашкевичем, Н. Яковенко, Л. Пріцак, Ю. Мициком, В. І. Мільчевим, С. С. Андреевою, здійснено чимало ґрунтовних розвідок, присвячених демографічному, культурно–побутовому, зовнішньополітичному аспектам перебігу тогочасних українсько–кримськотатарських взаємин.

Отож, за доби Хмельниччини, після періоду вельми напружених взаємин (передусім у військово–політичній площині) українців та кримських татар упродовж попередніх століть, українське козацтво дедалі більше почало вбачати в кримських татарах військово–політичних союзників. На розуміння вузлових причин цих змін настановлює праця В. Д. Смирнова, у якій наводяться слова одного дослідника, що кидають світло на мотиви спроб козацтва створити військово–політичний союз з кримськими татарами. Під час дипломатичних перемовин послів Б. Хмельницького з візиром у Константинополі, на прохання представників запорізького війська залучити татар до спільних з козаками походів, візир висловився так: «Ви зрадили своїм панам і своїй вірі – зрадите і нам», на що козаки, у свою чергу, відповіли: «Ми в ляхів терпіли неволю більшу, аніж у вас полонені на галерах...» [1, с. 545].

На українсько–татарські взаємини впливали й інші важливі фактори, приміром, економічні, які дещо згладжували непрості моменти взаємин у військово–політичній площині. Адже, як зазначає Л. Львов, Запорізька Січ не лише мала власну торгівлю з Кримом, але й, будучи спадкоємницею древнього шляху «із Варягів у Греки», володіла «єдиною більш–менш безпечною дорогою в Крим», що давала можливість для транзитної торгівлі «всієї півночі з Кримом», перш за все збіжжям (з півночі в Крим та Константинополь) та кримською сіллю [2, с. 6–7].

Не можна залишити поза увагою й наслідки того, який вплив на розвиток Криму мав значний потік населення з українських земель. Адже та обставина, що, як зазначає Я. Дашкевич, близько половини українських невольників осідало в Криму, спричинила значні зміни в Криму в антропологічному, демографічному, культурно–релігійному плані. Так, вона стала причиною появи значного прошарку змішаного населення (метисів) – так званих тумів. Як указує далі цей дослідник, у другій половині XVII століття українці стали основним населенням Криму: за даними перепису 1666–1667 років близько 4/5 населення Кримського ханства становили українці [3, с. 614–615]. Утім, як пише Я. Дашкевич, «патріотичний» вчинок І. Сірка (описаний у літописі С. Величка) – знищення 3 000 звільнених у Криму невольників–українців (а також тумів) через те, що ті висловили намір повернутися в Крим, мав, очевидно, серйозний резонанс в українському середовищі Криму та спричинив утрату шансу принаймні часткової українізації Криму, підштовхувши українців у Криму до ісламізації та тюркізації [3, с. 617].

Щодо психологічного й культурного чинника українсько–татарських взаємин, то його можна охарактеризувати за допомогою таких положень однієї із праць Н. Яковенко:

а) «козаки і татари, пов'язані рахунками взаємних боргів, увійшли в історію нероздільними, немов аверс та

реверс однієї медалі. Тому—то їх війни і переходили так просто у військове співробітництво, а обмін полоненими і торгові контакти продовжувалися й взагалі/зовсім безперервно» [4, с. 235];

б) ще Величко визнав, що характер сусідства й побратимства козаків і татар жодним чином не вміщався в рамки церковної тези про одвічне протистояння [4, с. 595];

в) українсько–татарська двомовність у козацькому середовищі була достатньо поширеним явищем [4, с. 233];

г) деякі з татарських ханів вільно розмовляли українською мовою, якою володіло чимало кримських татар [4, с. 233];

г) чимало елементів татарського побуту були перейняті козацьким середовищем [4, с. 233–234].

Козацько–татарський союз допоміг Б. Хмельницькому у кількох блискучих епізодах його боротьби проти Польщі. Однак згодом кримський хан намагається схилити Б. Хмельницького до війни з Московським царством (чого Хмельницький всіляко уникав), погрожуючи розірвати приятні відносини з гетьманом. Одночасно хан неодноразово закликав і польського короля долучитися до цього походу, обіцяючи, що залишить собі лише «Казанську, Астраханську й інші орди магометанської унії», тоді як решта захоплених земель перейде під владу короля [5, с. 148]. Щоправда, згодом ці замисли спільного наступу на Москву стануть відомими московському цареві [5, с. 65, 86].

Подальший перебіг подій на тогочасній військово–політичній арені приніс небажані для козаків зміни в зовнішній політиці Кримського ханства – створення польсько–татарського союзу. Це стало однією з головних причин Переяславської ради та розриву відносин з татарами.

Що ж до стану, в якому перебували тогочасні московсько–татарські взаємини, то його характеристикою може слугувати точка зору кримського хана на перебіг подій, описаних нижче. У середині 1650–х років Москва здійснює спробу утвердити нову царську титулатуру, яка проголошувала московського царя одним з–поміж найвеличніших та наймогутніших європейських правителів, та домогтися її визнання останніми, однак зміст її тогочасними європейськими монархами вважався претензійним [6, с. 149–151]. Зокрема, велими промовистою була реакція кримського хана: «...где Москва, где восток, где запад (курсив наш. – О. Г.)? Меж востоку и западу мало–ли великих государей и государств? Мочно было то знать и такие слова не писати, всей вселенной отчичем и дедичем, и обладателем пишется, и так лживо и непристойно писать, и непригоже...» (цит. за: [6, с. 151]). І безумовно тогочасні правителі Криму мали достатньо підстав для такої своєї позиції, якщо взяти до уваги, приміром, те, що ще кількома роками раніше, відразу по укладенню Зборівського договору 1649 року між Яном II Казимиром та кримським ханом Іслам–Гіреєм III, до останнього почали прибувати послы з різних країн з подарунками (фактично чимось на кшталт данини), у тому числі й від московського царя [7, с. 73].

Як розвивалися українсько–татарські взаємини у постхмельницьку добу? Наступник Б. Хмельницького І. Виговський, з метою протистояння Москві, укладає

в 1659 році військовий союз (який щоправда, довго не проіснував) із кримським ханом і встигає відзначитись спільною блискучою перемогою під Конотопом над московським військом [8, с. 27].

Натомість Ю. Хмельницький, уклавши в 1659 році угоду з російським царем, пристав до московського табору, чим автоматично денонсував козацько–кримські домовленості. Після розгрому московських військ польсько–татарськими силами, офіційний Бахчисарай мав на меті по ліквідації присутності Москви на українських землях взяти останні під протекторат. При цьому головним речником такої політики татар був перекопський мурза Карач–бей. Це не дивно, бо серед кримськотатарської верхівки саме перекопська знать була найтісніше пов'язана з козаками, пам'ятаючи часи приятних взаємин, часи достатку і щедрих воєнних трофеїв [9, с. 243; 10, с. 488].

Врешті–решт у 1661 році Ю. Хмельницький встановлює з Мехмед–Гіреєм IV «...вічну приятнь, яку нікому не вдасться розірвати...» [9, с. 244]. Річ Посполита намагається різними засобами розладнати козацько–татарську приятнь, унаслідок чого поглибився розкол між прибічниками та противниками козацько–татарського зближення серед кримської військово–політичної верхівки. Кінець кінцем ці стосунки були розірвані в 1661 році після передачі Річчю Посполитою Кримському ханові доказів віроломства Ю. Хмельницького – листів, у яких останній просить польського короля вибити татар з України. Згодом настало замирення з татарами – для реалізації спільного з поляками походу на Лівобережжя та на Москву, однак з вини татарських військ, що чинили напади на Правобережжя, відносини з козаками знову ускладнилися [9, с. 247–248, 250, 252–253].

Політичне падіння Ю. Хмельницького унеможливило укладення нового українсько–кримського союзу, хоча повернення до цієї ідеї неодноразово спостерігається упродовж наступних десятиліть. Утім унаслідок подальшого занепаду Гетьманату та втрати могутності Кримським ханатом реальний потенціал реалізації таких проектів поступово млів [9, с. 258].

Варті уваги й козацько–татарський союз, укладений в 1667 році П. Дорошенком, а також рішення старшинської ради в 1669 році прийняти турецьку протекцію, у результаті чого П. Дорошенка було титуловано правителем України, з наданням широких прав у внутрішньополітичній, адміністративній, релігійній сферах, а кримського хана зобов'язано надавати допомогу Українській козацькій державі [8, с. 27].

Розвиток подій у наступні десятиліття засвідчив поглиблення в козацькому середовищі розколу в поглядах на вибір зовнішньополітичних союзників: саме частою змінюваністю козацької верхівки пояснюються нерідко діаметрально протилежні комбінації козацтва на міжнародній арені. До цього етапу української історії належить яскравий історичний факт козацько–татарських взаємин – Вічний мир між Україною (Малоросійським князівством) та Кримом, укладений між П. Іваненком (Петриком) і кримським ханом Сафа–Гіреєм. Ось фрагмент тексту із преамбули цього документу: «...князівство Київське та Чернігівське і все військо Запорізьке городове прийшло до такого миру і вічного братства, якого від давніх літ малоросійські

жителі бажали» [11]. Вельми примітним є те, що наведений текст дає вказівку на прихильне ставлення у *тому числі* й цивільного населення (принаймні підмосковської України) до союзу із кримськими татарами. І це при тому, що українське населення, як відомо, упродовж кількох попередніх століть потерпало від постійних нападів татар: за приблизною оцінкою Я. Дашкевича, упродовж XV – першої половини XVII ст. татари (не лише кримські, але й буджацькі та інші степові орди з Північного Причорномор'я), а також турки знищили та захопили ясиру з України в кількості близько 2–2,5 млн. осіб [3, с. 614].

Звісно українсько–кримські відносини не могли перебувати поза увагою Московського царства. Як пише Л. Львов, попри те, що Крим вже не становив загрози для Москви, в останній «...з недовірою дивились на перемовини козаків і пробували заборонити не лише самостійні перемовини козаків з ханом, але й взагалі будь–які зносини з татарами» [2, с. 18]. Та попри відповідні укази російського уряду військові і політичні розрухи кінця XVII століття, а можливо, як указує дослідник, і завдяки їм, культурне зближення Запоріжжя й Криму прогресувало [2, с. 18].

З другого боку, уявлення про тогочасне ставлення Москви до Кримського ханства можемо скласти з таких слів В. О. Ключевського: «...Крим сидів більшом на оці в московській дипломатії, входив прикрим елементом до складу кожної її міжнародної комбінації» [12, с. 117]. А зі вступом Московського царства в 1686 році у європейську коаліцію проти Туреччини воно взяло на себе саме боротьбу з татарами, наступ на Крим [12, с. 117].

Характеризуючи період кінця XVII століття, коли відбулись кримські та азовські походи московських військ, А. Ю. Кримський висловлює думку, що кримці й турки вже тоді виразно усвідомили загрози, які становить для них «нова, петрова Росія», наводячи на підтвердження вказаного слова історика XVIII століття Мухаммеда Ризи: «Наші люди в Криму почали зазирати на події часу крізь двері страху й чекання» [13, с. 6]. Особливо проявилась загроза для Кримського ханства з боку Москви під час російсько–турецької війни 1686–1700 років. Тоді Бахчисарай втрачає можливість отримувати данину з Москви, а також грабувати і брати ясир на українських землях. Тому не дивно, що він здійснює постійні спроби розпалити антиросійські настрої в турецькій верхівки, спровокувати конфлікт, покращити за допомогою турків власне становище. І така нагода з'явилася: військове протистояння Росії та Швеції могло створити для татар можливість відновлення своїх позицій в контексті взаємодії османів зі шведами – для боротьби зі спільним ворогом [14, с. 137]. Боротьбою проти цього спільного ворога обумовлювалися й плани П. Орлика укласти союз із татарами – з метою визвол за допомогою останніх з–під московського ярма українські землі. У тексті «Договорів і постанов прав і свобод військових...» 1710 року, затверджених П. Орликом, знаходимо такі слова: «Оскільки нам завжди необхідна сусідська дружба з Кримською державою, до чийої допомоги Військо Запорізьке для оборони своєї не раз вдавалося, то, на скільки на цей час це можливо буде, Ясновельможний гетьман через послів своїх до Найяснішої Його

Милості Хана Кримського має дбати про відновлення давнього з Кримською державою братерства та єднання військового і підтвердження вічної приязні ... аби ні в чому з державою Кримською дружба і побратимство не порушилися через наших свавільних та легковажних людей, які звикли не тільки сусідську згоду та приязнь, а й союзи мирні руйнувати» [15].

За умовами Прутського миру 1711 року запорожці зберігали всі свої землі, отримали право облаштувати Олешківську Січ під протекторатом хана [2, с. 23]. Додатковою угодою від 1714 року П. Орлика з турками було остаточно визначено статус Війська Запорізького Низового – воно перебувало під подвійною турецько–татарською юрисдикцією [16, с. 63].

Після Ніштадтського миру, за яким Росія надійно закріпилася на Балтійському морі ключове територіальне питання її міжнародної політики, як указує В. О. Ключевський, полягало в тому, щоб «... просунути південний кордон держави до його *природних* (курсив наш. – О. Г.) кордонів, до північної берегової лінії Чорного моря з Кримом і Азовським морем і до Кавказького хребта. Це східне питання в тогочасній історичній своїй постановці» [17, с. 36].

З початку 30–х років XVIII століття Російська імперія попервах зазнає невдач у кількох походах на Крим, однак після російсько–турецької війни 1735 року, що розгорілася в результаті татарських набігів, російські війська тричі спустошують Крим (в 1736, 1737, 1738 роках) [13, с. 6].

На австро–російсько–турецькому конгресі в Немирові 1737 року Росія вимагала в турецької сторони, зокрема, «...всіх татарських земель від Кубані до гирла Дунаю з Кримом включно...» [18, с. 276]. Однак у 1739 році в Білгороді було укладено мирний договір, за яким Азов хоча й уступався Росії, однак без усіх укріплень, які необхідно було демонтувати, а Росія не повинна була мати на Чорному морі військовий та навіть торговельний флот [18, с. 276–277].

С. С. Андреева, звертає увагу на мирний (за винятком невеликих татарських нападів та постійних прикордонних конфліктів з обох боків) 30–річний період запорізько–татарських взаємин між двома російсько–турецькими війнами, упродовж якого відбувається поглиблення взаємовигідних економічних, торговельних (зокрема, татарська сторона була зацікавлена у якнайбільшому вивезенні чумаками солі) зв'язків, а також міжособистісних відносин татар та запорожців (взаємні обміни подарунками тощо) [19, с. 102, 105]. Дослідниця також наводить історичні факти, які, на її думку, опосередковано вказують на існування прямих таємних зв'язків Коша із Кримом: у 1768 році хан Крим–Гірей без попередніх домовленостей повернув захоплених в полон запорізьких купців, причому про цей факт П. Калнишевський своєчасно не повідомив російський уряд; у 1769 році останній набіг татар на північні землі Запорізького Війська більше був спрямований проти російських фортець Української лінії, аніж проти запорожців [19, с. 102].

Що ж стосується експансії Росії в Криму, то потрібно зазначити, що в 1771 році нею було завойовано увесь Крим [17, с. 44]. Проте побоюючись схвильовати Європу приєднанням Криму та азово–чорноморських степів, Росія вирішила піти дещо іншим шляхом:

не приєднувати татар до Росії, а лише відірвати від Туреччини й оголосити незалежними [17, с. 44–45].

Наприкінці липня 1771 року на зібранні кримської знаті в Карасубазарі було підписано листа, у якому проголошувався вихід з-під влади Туреччини, установлення союзу з Росією, а також самопроголошення незалежним народом [20, с. 27; 21]. Новим ханом на зібранні було обрано лояльного до Петербургу Сахіб-Гірея II, однак уже в 1773 році в результаті наростання антиросійських настроїв у Криму з метою втриматися на престолі хан надсилав Порті петицію із проханням скасувати договір про «незалежність» Криму та повернути його в залежність від Туреччини. Проте в результаті завершення російсько-турецької війни й підписання Кючук-Кайнарджийського мирного договору в 1774 році Кримське ханство було проголошено незалежним, лише в релігійній сфері у Туреччині зберігався вплив на Крим [20, с. 27, 32–34–35].

Варті уваги висновки С. С. Андрєєвої які дають певні вказівки на причини політичних рішень Російської імперії крізь призму тогочасних запорізько-татарських взаємин. Як стверджує дослідниця, у період існування Нової Січі ці взаємини становили джерело потенційної загрози для Російської імперії, а постійні прикордонні конфлікти між запорожцями та татарами перешкоджали колонізації Північного Причорномор'я, забезпеченню чорноморської торгівлі, економічному, військовому та дипломатичному утвердженню Росії в цьому регіоні [19, с. 107]. Наголошує С. С. Андрєєва й на тій обставині, що козаки «набивали ціну» своєї військовій силі, вмівло маніпулюючи загрозою з півдня в протистоянні з Росією [22, с. 104]. З огляду на зазначене вище, видається очевидним, що такі події, як знищення Російською імперією Нової Січі в 1775 році та анексія Криму в 1783 році, були взаємопов'язаними елементами тогочасної агресивної імперської експансії.

Потрібно окремо вказати й на російську імперську політику стосовно ногайських татар. У 1770–1771 роках російський уряд спрямовував зусилля на ізоляцію ногайських татар від кримськотатарських і турецьких військ, а також на переселення подалі від кордонів із Кримським ханством. Із цією метою рішенням російських властей ногайців спочатку було тимчасово переміщено на відведену частину земель Війська Запорізького (причому й переправа ногайців через Дніпро здійснювалась повністю коштом запорожців), а згодом прийнято рішення про виселення ногайців з Дніпровської лінії на Північно-Західний Кавказ, при цьому чисельність переміщених ногайців склала близько 400 тисяч осіб [23, с. 154–157].

Останні роки існування Кримського ханства були затьмарені усобицями Гіреїв в боротьбі за владу та непослідовною позицією татарської еліти в її підтримці хана чи претендентів на ханський престол, а також у зовнішньополітичних питаннях. Кінець кінцем невдалі реформи (зокрема в адміністративній та релігійній сферах) хана Шагін-Гірея в другій половині 1770-х років викликали гнів кримського населення, що переросло в збройні сутички, які, щоправда, невдовзі були придушені силами російських військ. Однак наростання у наступні роки суспільно-політичної напруги, що супроводжувалося репресіями проти політичних опонентів Шагін-Гірея, врешті

привело до зречення останнього від ханського престолу.

Кульмінацією указаних вище процесів стала ліквідація Кримського ханства, «прийняття» (а фактично – анексія) Російською імперією Кримського півострова, про що 8 квітня 1783 року Катериною II був підписаний «Маніфест про прийняття Кримського півострова, острова Тамань і всієї Кубанської сторони під державу Російську».

На підставі наведених вище історичних згадок, що окреслюють специфіку розвитку тогочасних українсько-татарських взаємин, можемо дійти висновку, що, попри непрості спільні сторінки історичного минулого, катастрофічні (в окремі історичні періоди) наслідки татарської агресії для українського етносу, його ставлення до основних автохтонів Кримського півострова далеко не було виключно ворожим, чому, не в останню чергу, сприяли численні епізоди та поглиблення військово-політичної співпраці. І навряд чи було простим збігом те, що анексія кримсько-татарської держави Російською імперією настала невдовзі після насильницького припинення існування Запорізької Січі.

Список використаних джерел

1. Смирнов В. Д. Крымское ханство под верховенством Отоманской Порты до начала XVIII века / В. Д. Смирнов. – СПб., 1887. – [2], VI, XXXVI. – 774 с.
2. Львов Л. Отношения между Запорожьем и Крымом / Л. Львов. – Одесса: Тип. Штаба округа, 1895. – 60 с.
3. Дашкевич Я. Українці в Криму (XV – початок XX ст.) / Дашкевич Я. // Дашкевич Я. «Учі незложими устами сказати правду...»: Історична есеїстика. – Київ, 2011. – С.610–625.
4. Яковенко Н. Очерк истории Украины в Средние века и раннее Новое время / Наталия Яковенко / авториз. пер. с укр. В. Рыжковского; научн. ред. перевода А. Толочко. – М.: Новое литературное обозрение, 2012. – 768 с.
5. Грушевський М. С. Історія України–Руси: в 11 т., 12 кн. / Михайло Грушевський. – Київ: Наук. думка, 1996. – Т. IX–I: Роки 1650–1654. – 880 с.
6. Газін В. Європейський вектор у зовнішній політиці Московської держави та козацька Україна (середина – друга половина 50-х рр. XVII ст.) / Володимир Газін // Terra cossacorum: студії з давньої і нової історії України / Науковий збірник на пошану доктора історичних наук, професора Валерія Степанкова / НАН України. Інститут історії України / відп. ред. В. А. Смолій. – Київ: Інститут історії України, 2007. – С.141–154.
7. Прицак Л. Основні міжнародні договори Богдана Хмельницького 1648–1657 рр. / Лариса Прицак; [Нац. акад. наук України, Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського]. – Харків: Акта, 2003. – 493 с.
8. Туранли Ф. І. Стосунки України з Кримським ханством Високою Портою та Річчю Посполитою / Туранли Ф. І. // Гілея: Історичні науки. Філософські науки. Політичні науки: наук. вісник: зб. наук. праць / Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова, Українська АН. – К.: Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2012. – Вип.61 (№6). – С.22–30.
9. Горобець В. Союз гетьмана Ю. Хмельницького з Кримом початку 1660-х років: чому не реалізувався зовнішньополітичний проект? / Віктор Горобець // Крим від античності до сьогодення: Історичні студії / відп. ред. В. Смолій. – Київ: Інститут історії України НАН України, 2014. – С.242–260. – Режим доступу: <http://history.org.ua/LiberUA/978-966-02-7435-8/978-966-02-7435-8.pdf>.
10. Мищик Ю. З дипломатичного листування уряду Кримського ханства (друга половина XVI – початок XVIII століть) / Мищик Юрій // Записки Наукового товариства імені Шевченка. – Том ССXL. Праці Комісії спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін. – Львів, 2000. – С.473–502. – Режим доступу: http://chtyvo.org.ua/authors/mytsyk_yurii/z_diplomatychnoho_lystuvannya_uriadu_krymskoho_khanstva_druha_polovyna_xvi_pochatok_xviii_stolit/.
11. Іваненко П. Статті вічного миру із ясновельможним його милістю ханом і з усією державою Кримською видільного

київського та чернігівського війська і народумалоросійського літа 1692, травня, 26 дня / (Петрик) П. Іваненко. – Режим доступу: <http://litopys.org.ua/suspi/sus142.htm>.

12. Ключевский В. О. Сочинения. В 9 т. Т.3. Курс русской истории. Ч.3 / Василий Осипович Ключевский / под ред. В. Л. Янина; послесл. и коммент. составили В. А. Александров, В. Г. Зими́на. – М.: Мысль, 1988. – 414, [1] с.

13. Кримський А. Сторінки з історії Крима та кримських татар / Агатанел Кримський // Студії з Криму. I–IX / Редактор А. Е. Кримський. – Київ, 1930. – С.1–17. – (Відбитки з «Записок Історично-Філологічного Відділу»). – Режим доступу: http://history.org.ua/LiberUA/StudIstKr_1930/StudIstKr_1930.pdf.

14. Станіславський В. Кримське посольство до Стамбула восени 1706 р. / В'ячеслав Станіславський // Україна в Центрально-Східній Європі: зб. наук. пр. – К.: Інститут історії України НАН України, 2010. – Вип.9/10. – С.136–151.

15. Договори і постанови прав і свобод військових між Яснотельможним Його Милості паном Пилипом Орликом, новообраним гетьманом Війська Запорізького, і між генеральними особами, полковниками і тим же Військом Запорізьким з повною згодою з обох сторін / Затвержені при вільному обранні формальною присягою від того ж Яснотельможного Гетьмана / Підтвержені 5 квітня 1710 року від Різдва Христового. – Режим доступу: <http://gska2.rada.gov.ua/site/const/istoriya/1710.html>.

16. Мільчев В. І. Специфіка управління Запорозьким/Заднаїським козацтвом з боку владних структур Кримського Ханства та Османської імперії у XVIII ст. / В. І. Мільчев // Наук. пр. іст. ф-ту Запоріз. нац. ун-ту. – 2011. – Вип.31. – С.62–69.

17. Ключевский В. О. Сочинения. В 9 т. Т.5. Курс русской истории. Ч.5 / Василий Осипович Ключевский / под ред. В. Л. Янина; послесл. и коммент. составили В. А. Александров, В. Г. Зими́на. – М.: Мысль, 1989. – 476, [1] с.

18. Ключевский В. О. Сочинения. В 9 т. Т.4. Курс русской истории. Ч.4 / Василий Осипович Ключевский / под ред. В. Л. Янина; послесл. и коммент. составили В. А. Александров, В. Г. Зими́на. – М.: Мысль, 1989. – 398, [1] с.

19. Андреева С. С. До питання про запорозько-татарські взаємини періоду Нової Січі / С. С. Андреева // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – Запоріжжя: Просвіта, 1998. – Вип. IV. – С.100–109.

20. Грибовський В. Як Росія Крим поневолила. – Київ, 2009. – 64 с.

21. Акт, подписанный Россией и Турцией, об обязательстве крымского татарского народа отделиться от Турции, вступит в союз с Россией и объявить себя независимым народом 25 июня 1771 г., Карасубазар. – Режим доступа: http://www.idd.mid.ru/rossiya_i_krym.html.

22. Андреева С. «Кримський» вектор зовнішньої політики Коша Нової Запорозької січі в період між російсько-турецькими війнами 1734–1739 рр. та 1768–1774 рр. / Светлана Андреева // Український історичний збірник / головний редактор Т. Чухліб; заступник головного редактора А. Блануца. – Київ: Інститут історії України НАН України, 2010. – Вип.13. – Ч.1. – С.98–108.

23. Грибовський В. В. Використання російським урядом Війська Запорізького для відокремлення ногайських орд від Кримського ханства (1770–1771 рр.) / В. В. Грибовський // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – Запоріжжя: Просвіта, 2009. – Вип. XXVI. – С.153–158.

References

1. Smirnov V. D. Krymskoe hanstvo pod verhovenstvom Otomanskoj Porty do nachala XVIII veka / V. D. Smirnov. – SPb., 1887. – [2], VI, XXXVI. – 774 s.

2. L'vov L. Otnosheniya mezhdz Zaporozh'em i Krymom / L. L'vov. – Odessa: Tip. Shtaba okruga, 1895. – 60 s.

3. Dashkevych Ja. Ukrai'nci v Krymu (XV – pochatok XX st.) / Dashkevych Ja. // Dashkevych Ja. «Uchy nelozhnyu ustamy skazaty pravdu...»: Istorychna esei'styka. – Kyi'v, 2011. – S.610–625.

4. Jakovenko N. Ocherk istorii Ukrainy v Srednie veka i rannee Novoe vremja / Natalija Jakovenko / avtoriz. per. s ukr. V. Ryzhkovskogo; nauchn. red. perevoda A. Tolochko. – M.: Novoe literaturnoe obozrenie, 2012. – 768 s.

5. Grushevs'kyj M. S. Istorija Ukrai'ny–Rusy: v 11 t., 12 kn. / Myhajlo Grushevs'kyj. – Kyi'v: Nauk. dumka, 1996. – T. IX–I: Roky 1650–1654. – 880 s.

6. Gazin V. Jevropejs'kyj vektor u zovnishnij polityci Moskovs'koi' derzhavy ta kozac'ka Ukrai'na (seredyna – druga

polovyna 50–h rr. XVII st.) / Volodymyr Gazin // Terra cossacorum: studii' z davn'oi' i novoi' istorii' Ukrai'ny / Naukovyj zbirnyk na poshanu doktora istorychnyh nauk, profesora Valerija Stepankova / NAN Ukrai'ny. Instytut istorii' Ukrai'ny / vidp. red. V. A. Smolij. – Kyi'v: Instytut istorii' Ukrai'ny, 2007. – S.141–154.

7. Pricak L. Osnovni mizhnarodni dogovory Bogdana Hmel'nyc'kogo 1648–1657 rr. / Larysa Pricak; [Nac. akad. nauk Ukrai'ny, In-t ukr. arheografii' ta dzhereloznavstva im. M. S. Grushevs'kogo]. – Harkiv: Akta, 2003. – 493 s.

8. Turanly F. G'. Stosunky Ukrai'ny z Kryms'kym hanstvom Vysokoju Portoju ta Richchju Pospolytoju / Turanly F. G'. // Gileja: Istorychni nauky. Filosofs'ki nauky. Politychni nauky: nauk. visnyk: zb. nauk. prac' / Nac. ped. un-t im. M. P. Dragomanova, Ukrai'ns'ka AN. – K.: Vyd-vo NPU im. M. P. Dragomanova, 2012. – Vyp.61 (№6). – S.22–30.

9. Gorobec' V. Sojuz get'mana Ju. Hmel'nyc'kogo z Krymom pochatku 1660–h rokov: chomu ne realizuvavsja zovnishn'opolitychnyj proekt? / Viktor Gorobec' // Krym vid antychnosti do s'ogodennja: Istorychni studii' / vidp. red. V. Smolij. – Kyi'v: Instytut istorii' Ukrai'ny NAN Ukrai'ny, 2014. – S.242–260. – Rezhym dostupu: <http://history.org.ua/LiberUA/978-966-02-7435-8/978-966-02-7435-8.pdf>.

10. Mycyk Ju. Z dyplomatychnoho lystuvannja urjadu Kryms'kogo hanstva (druga polovyna XVI – pochatok XVIII stoliť) / Mycyk Jurij // Zapysky Naukovogo tovarystva imeni Shevchenka. – Tom CCXL. Praci Komisii' special'nyh (dopomizhnyh) istorychnyh dyscyplin. – L'viv, 2000. – S.473–502. – Rezhym dostupu: http://chtyvo.org.ua/authors/mytsyk_yurii/z_dyplomatychnoho_lystuvannia_urjadu_krymskoho_khanstva_druha_polovyna_xvi_pochatok_xviii_stolitt/.

11. Ivanenko P. Statti vichnogo myru iz jasnovel'mozhnyh jogo mylistju hanom i z usijeju derzhavoju Kryms'koju vydil'nogo kyi'vs'kogo ta chernigivs'kogo vijs'ka i narodumalorosijs'kogo lita 1692, travnja, 26 dnja / (Petryk) P. Ivanenko. – Rezhym dostupu: <http://litopys.org.ua/suspi/sus142.htm>.

12. Ključevskij V. O. Sochinenija. V 9 t. T.3. Kurs russkoj istorii. Ch.3 / Vasilij Osipovich Ključevskij / pod red. V. L. Janina; poslesl. i komment. sostavili V. A. Aleksandrov, V. G. Zimina. – M.: Mysl', 1988. – 414, [1] s.

13. Kryms'kyj A. Storinky z istorii' Kryma ta kryms'kyh tatar / Agatanel Kryms'kyj // Studii' z Krymu. I–IX / Redaktor A. E. Kryms'kyj. – Kyi'v, 1930. – S.1–17. – (Vidbytky z «Zapysok Istorychno-Filologichnogo Viddilu»). – Rezhym dostupu: http://history.org.ua/LiberUA/StudIstKr_1930/StudIstKr_1930.pdf.

14. Stanislav'skyj V. Kryms'ke posol'stvo do Stambula voseny 1706 r. / V'jacheslav Stanislav'skyj // Ukrai'na v Central'no–Shidnij Jevropi: zb. nauk. pr. – K.: Instytut istorii' Ukrai'ny NAN Ukrai'ny, 2010. – Vyp.9/10. – S.136–151.

15. Dogovory i postanovy prav i svobod vijs'kovykh mizh Jasnovel'mozhnyh Jogo Mylosti panom Pylypom Orlykom, novoobranym get'manom Vijs'ka Zaporiz'kogo, i mizh general'nymy osobamy, polkovnykamy i tym zhe Vijs'kom Zaporiz'kym z povnoju zgodoju z oboh storin / Zatverdzeni pry vil'nomu obranni formal'noju prysjagoju vid toho zh Jasnovel'mozhno Get'mana / Pidтверdzeni 5 kvitnja 1710 roku vid Rizdva Hrstovogovo. – Rezhym dostupu: <http://gska2.rada.gov.ua/site/const/istoriya/1710.html>.

16. Mil'čev V. I. Specyfika upravlinnja Zaporoz'kym/Zadunajs'kym kozactvom z boku vladnyh struktur Kryms'kogo Hanstva ta Osmans'koi' imperii' u XVIII st. / V. I. Mil'čev // Nauk. pr. ist. f-tu Zaporiz. nac. un-tu. – 2011. – Vyp.31. – S.62–69.

17. Ključevskij V. O. Sochinenija. V 9 t. T.5. Kurs russkoj istorii. Ch.5 / Vasilij Osipovich Ključevskij / pod red. V. L. Janina; poslesl. i komment. sostavili V. A. Aleksandrov, V. G. Zimina. – M.: Mysl', 1989. – 476, [1] s.

18. Ključevskij V. O. Sochinenija. V 9 t. T.4. Kurs russkoj istorii. Ch.4 / Vasilij Osipovich Ključevskij / pod red. V. L. Janina; poslesl. i komment. sostavili V. A. Aleksandrov, V. G. Zimina. – M.: Mysl', 1989. – 398, [1] s.

19. Andrijeva S. S. Do pytannja pro zaporoz'ko-tatars'ki vzajemny periodu Novoi' Sichi / S. S. Andrijeva // Naukovi praci istorychnogo fakul'tetu Zaporiz'kogo derzhavnogo universytetu. – Zaporizhzhja: Prosvita, 1998. – Vyp. IV. – S.100–109.

20. Grybovs'kyj V. Jak Rosija Krim ponevolyla. – Kyi'v, 2009. – 64 s.

21. Акт, подписанный Россией и Турцией, об обязательстве крымского татарского народа отделиться от Турции, вступит в союз с Россией и объявит себя независимым народом 25 июня 1771 г., Карасубазар. – Rezhim dostupa: http://www.idd.mid.ru/rossiya_i_krym.html.

22. Andrijeva S. «Kryms'kyj» vektor zovnishn'oi' polityky Kosha Novoi' Zaporoz'koi' sichi v period mizh rosijs'ko-turec'kymy vijnamy 1734–1739 rr. ta 1768–1774 rr. / Svitlana Andrijeva // *Ukraïns'kyj istorychnyj zbirnyk / golovnyj redaktor T. Chuhlib; zastupnyk golovnoho redaktora A. Blanuca. – Kyi'v: Instytut istorii' Ukraïny NAN Ukraïny, 2010. – Vyp.13. – Ch.1. – S.98–108.*

23. Grybovs'kyj V. V. Vykorystannja rosijs'kym urjadom Vijs'ka Zaporoz'kogo dlja vidokremlennja nogajs'kyh ord vid Kryms'kogo hanstva (1770–1771 rr.) / V. V. Grybovs'kyj // *Naukovi pracï istorychnogo fakul'tetu Zaporiz'kogo nacional'nogo universytetu. – Zaporizhzhja: Prosvita, 2009. – Vyp. XXVI. – S.153–158.*

Hulyma O. P., Lieutenant Colonel, applicant Combined Humanities Department faculty, National Academy of the Army named after Hetman Sahaidachny (Ukraine, Lviv), gulyma_op@ukr.net

Crimean Tatar–Ukrainian relations from the period of the Khmelnytsky Uprising to the demise of the Crimean Khanate

The article focuses on covering the military, political, demographic, economic, cultural and community aspects of the Crimean Tatar–Ukrainian relations during the period from the Khmelnytsky Uprising to the Crimea annexation by the Russian Empire in 1783. At the same time there are some historical references that shed light on the state of relations between Moscow and the Crimean Khanate and allow to track the evolution of these relations. The main events in the development of contemporary Ukrainian–Tatar relations are analysed, with considerable attention given to the circumstances that had a disintegrating effect on the development of relations between Ukrainians and Crimean Tatars after the Khmelnytsky Uprising period. The process of revitalization of the expansionist policies of the Russian Empire as to Zaporizhian Sich and the Crimean Khanate is highlighted through the prism of Zaporizhian–Tatar relations in recent decades of the Crimean Khanate existence.

Keywords: Crimean Tatar–Ukrainian relations, Crimean Khanate, Zaporizhian Forces, Muscovy, Oleshkivska Sich, Nova Sich, treaty of the Pruth, Peace Treaty of Küçük Kaynarca, Crimea annexation by Russian Empire, Girays, Nogai Tatars.

* * *

УДК 930.1:352.07(477)

Дзюбленко І. М., кандидат історичних наук, доцент, Національний педагогічний університет ім. М. П. Драгоманова (Україна, Київ), djat2006@ukr.net

Токарева О. В., студентка, Національний педагогічний університет ім. М. П. Драгоманова (Україна, Київ)

СОЦІАЛЬНО–ЕКОНОМІЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ ЗЕМСТВ УКРАЇНИ: ІСТОРИОГРАФІЯ

Досліджуються опубліковані праці даної теми, в яких відбито рівень внеску земств України у вирішення соціально–економічних питань. Проаналізовано результати досліджень різних вчених з питання соціально–економічного розвитку земств. Висвітлено, в якому масштабі зарубіжні дослідники розглядають діяльність земств. Визначено, що наукові роботи написані в радянський період відповідали догматам марксистсько–ленінської теорії і не завжди об'єктивно відображали історичні події того періоду. Охарактеризовано загальний стан і повноту дослідження. На основі проведених досліджень розглянуто періодизацію та її основні етапи соціально–економічної діяльності земств.

Ключові слова: земство, соціально–економічна діяльність, академік, дослідник, тимчасові видання, органи місцевого самоврядування, лібералізм.

Багатогранна структура створення дієвої системи місцевого самоврядування, передусім, покликана ефективно регулювати соціально–економічний розвиток в межах областей, районів, населених пунктів. У зв'язку з цим дослідники все частіше звертаються до досвіду минулого, зокрема, вивчення історії діяльності земських установ.

Після проголошення державної незалежності України настав час та умови для дійсної переоцінки історичних знань. З урахуванням соціально–політичних змін щодо вивчення історіографії, в тому числі й проблеми діяльності земств та використовуючи принципи об'єктивності, науковості, неупередженості

та історизму учені України поділяють її розвиток на декілька періодів.

Вивчаючи соціально–економічну діяльність земств Т. О. Шаравара вважає, що сучасний період історіографії потрібно починати з моменту отримання Україною державного суверенітету. Досліджуючи історіографію соціально–економічної діяльності земств, дослідник запропонувала у першому періоді, який охоплює 1864–1917 роки, умовно виділити два етапи дослідження проблеми: 1) 1864–1890 роки; 2) 1917–1990 роки. У другому періоді, що окреслений 1917 – початок 1990–х років, виділити: 1) 1917 – кінець 1920–х років; 2) кінець 1920–х – перша половина 1950–х років; 3) друга половина 1950–х – середина 1960–х років; 4) друга половина 1960–х – середина 1980–х років; 5) 1985 – початок 1990–х років.

Таку періодизацію автор обумовлює політичними процесами, які мали місце з 1917 – до початку 1990–х років і безпосередньо впливали на об'єктивність тверджень істориків [23].

І. М. Миколаєнко вважає, що при вивченні історії земських установ мають бути такі періоди: 1) 1864–1917 роки; 2) 1918 рік – перша половина 1950–х років; 3) друга половина 1950–х – перша половина 1980–х років; 4) друга половина 1980–х років – сьогодні [19].

Дещо по–іншому розглядає періодизацію О. М. Обметко, який вказує на те, що потрібно виділяти 3 етапи. Перший охоплює весь дореволюційний період 1864–1918 роки, Другий проходить у 3 етапи – від 1918 року до початку 1960–х років; з 1965 по 1990 роки та період сучасної української історіографії, який триває з 1991 року до сьогодні [21].

Отже, дослідження історіографії діяльності земств ученими України поділено на ряд періодів. В цілому ми погоджуємось з визначеними періодами, однак вважаємо, що найбільш оптимальна і науково обґрунтована відносно обраної теми періодизація запропонована Т. О. Шараварою.

Великий внесок у дослідження діяльності земств вніс С. Л. Маслов. Цікава ця праця тим, що в ній ґрунтовно та конкретно викладено матеріал за кожним напрямком дослідження і його легко сприймати читачеві. В праці характеризується економічна діяльність земств за 50 років існування та звертається увага на період століпінських реформ. Автор приділяє багато уваги на створення дільничної агрономії. З цією сферою він пов'язує наближення допомоги до потреб населення. У роботі подано характеристику кооперативно–кредитних дій земства, де агрономічна допомога відділена від економічної. Але порівнюючи з попередніми дослідженнями, у праці С. Л. Маслова наводиться мало даних по українських губерніях. Автор не встановив конкретні періоди формування земської економічної діяльності та обійшов питання взаємовідносин між земством та державою до 1906 року [18].

Найвагоміше місце в науковому висвітленні земської економічної діяльності в Російській імперії належить Б. Б. Веселовському [6], який послідовно обстоював ліберальну ідею про безумовну прогресивність земств. У своїй праці вчений чітко встановив етапи соціально–економічної діяльності земств, вказавши на те, що до 90–х років XIX століття ця діяльність мала суто соціальний характер, земства тільки обговорювали